

بررسی دلایل گرایش به تشیع در نیجریه، تنگناها و راهبردهای توسعه

دکتر محسن معارفی^۱

چکیده:

جمهوری فدرال نیجریه طی سال‌های اخیر، از جهات مختلف اقتصادی و فرهنگی به‌عنوان یکی از قدرت‌های نوظهور جهانی لقب گرفته است. با این حال، این کشور همواره عرصه کشمکش پایان‌ناپذیر پیروان ادیان و مذاهب بوده است. طی سی سال اخیر، این کشور با انبوهی از نوکیشانی که مذهب تشیع را برگزیده‌اند، روبه‌رو شده است. ظهور و بروز این اقلیت جدید و نحوه برخورد دولت با آنها و نگرانی از آینده این نوکیشان طی این سال‌ها، همواره مورد توجه بسیاری از اندیشمندان مطالعات ادیان و مدافعان حقوق بشر بوده و هست. در این نوشتار ضمن ترسیم تصویری از وضعیت اجتماعی - اقتصادی کنونی نوشیعیان، با تحلیل داده‌های تاریخی و تجربی و با روش توصیفی - کتابخانه‌ای، راهکارهایی برای توسعه و تعمیق این جنبش نوپا در کشور نیجریه ارائه شده است.

کلمات کلیدی: نیجریه، جنبش اسلامی، تشیع، نوکیشی، شیخ زاکزاک.

۱. عضو هیئت علمی جامعه المصطفی العالمیه، رئیس دانشگاه اسلامی غنا، غرب آفریقا.

مقدمه

جمهوری فدرال نیجریه بدون شک از جنبه‌های زیادی یکی از مهم‌ترین کشورهای قاره آفریقا محسوب می‌شود. این کشور با مجموعه ۳۶ ایالت و یک منطقه حکومت فدرال مرکزی، پرجمعیت‌ترین کشور آفریقا است و در برخی سال‌ها (مثل سال ۲۰۱۴) عنوان بزرگ‌ترین اقتصاد آفریقا را از آن خود کرده است و به همین سبب لقب غول آفریقا "Giant of Africa" را به خود اختصاص داده است و به‌عنوان یکی از «قدرت‌های نوظهور جهانی» لقب گرفته است.^۱ جمهوری نیجریه از کشورهای انگلافون غرب آفریقا است و از نظر مذهبی نیز ویژگی‌های منحصر به فرد خودش را دارد. کشمکش پایان‌ناپذیر بین پیروان ادیان و نیز پیروان مذاهب هر دین با یکدیگر، از دیگر خصوصیات این کشور بزرگ غرب آفریقا است. طی سی سال اخیر نیز این کشور با نوکیشانی که مذهب تشیع را برگزیده‌اند، روبه‌رو شده است که ظهور و بروز این اقلیت جدید و نحوه برخورد دولت با آنها نیز، از دیگر تمایزات این کشور محسوب می‌شود. در این نوشتار به اختصار ضمن ارائه تصویری مختصر از وضعیت اجتماعی - اقتصادی نیجریه، به دلایل گرایش و اقبال جوانان از نو شیعی‌گی در نیجریه خواهیم پرداخت و با بیان تنگناهایی که از طرف دولت نیجریه متوجه نو شیعیان نیجریه شده است، به این سؤال پاسخ خواهیم داد که راهکارهای توسعه این حرکت نوپا چیست. این مقاله با تحلیل داده‌های تاریخی و تجربی، به‌خصوص با نگاهی به ادبیات جامعه‌شناسی دینی اقلیت‌ها و با روش توصیفی - کتابخانه‌ای نگارش شده است.

وضعیت اجتماعی نیجریه

نیجریه مدرن میراث حکومت‌های پادشاهی و قبیله‌ای گذشته است. در قرن نوزدهم این کشور مستعمره بریتانیا شد. در سال ۱۹۱۴ نیجریه تحت‌الحمایه جنوبی و نیجریه تحت‌الحمایه شمالی در یکدیگر ادغام شدند. در سال ۱۹۶۰ این کشور به طور رسمی از استعمار بریتانیا مستقل گردید و همانند بسیاری از دیگر کشورهای منطقه، بعد از استقلال، دستخوش درگیری‌های طولانی شد؛ تا اینکه در سال ۱۹۹۹ نخستین دموکراسی باثبات را

1. "MINT Countries: Nigeria Now Listed Among Emerging World Economic Powers!" The Street Journal. 7 January 2014.

تجربه کرد.^۱ بااین حال، از کشمکش های طوایف بعد از انتخابات نیز مصون نبوده است و به تبع، این تنازعات طولانی باعث رواج خشونت و پرخاشگری شده است.

الف) جمعیت:

نیجریه با داشتن جمعیتی بالغ بر ۱۸۸ میلیون نفر، پرجمعیت ترین کشور آفریقا و هفتمین کشور پرجمعیت دنیاست. این جمعیت از ترکیب بیش از ۵۰۰ قبیله تشکیل شده است که به بیش از ۵۰۰ زبان صحبت می کنند و دارای فرهنگ های متمایز و متفاوتی از یکدیگرند. به این ترتیب، نیجریه یکی از ناهمگون ترین جمعیت ها را در دنیا دارد. نیجریه که در سال ۱۹۵۰ تنها ۳۳ میلیون جمعیت داشت، امروزه طبق گزارش سازمان ملل، یکی از بالاترین نرخ های رشد و باروری در دنیا را داشته و طی سال های ۱۹۹۰ تا ۲۰۰۸، جمعیت آن ۶۰ درصد رشد داشته است و اگر به همین منوال پیش برود، پیش بینی می شود که طی هشتاد سال آتی، جمعیت آن به طور متوسط به ۷۳۰ میلیون نفر بالغ شود و یا حتی ممکن است از مرز یک میلیارد نفر فراتر رود.^۲ در حال حاضر، تقریباً نیمی از جمعیت کشور را جوانان زیر ۱۴ سال تشکیل می دهند و یک نفر از هر چهار نفر آفریقایی، نیجریه ای است.^۳

ب) ادیان:

اعتقادات دینی در نیجریه نقش پررنگی در زندگی مردم دارد. در پژوهشی، ۹۳ درصد مردم نیجریه، «اعتقادات دینی» را در زندگی خود بسیار مهم ارزیابی کرده بودند.^۴ اگرچه نیجریه کشوری با تنوع مذاهب گوناگون است، ولی جدای از اقلیت ادیان متفرقه، این دین اسلام و مسیحیت است که کشور نیجریه را به دو گروه بزرگ مسلمانان و مسیحیان تقسیم کرده است. از آنجا که اسلام همانند دیگر کشورهای منطقه، از مناطق شمالی به این کشور وارد شده است، مسلمانان عمدتاً در شمال کشور و مسیحیان در جنوب کشور هستند. منازعات دینی به خصوص بین مسلمانان و مسیحیان، همواره در این کشور باعث

1. Nossiter, Adam (16 April 2011). "Nigerians Vote in Presidential Election". The New York Times. 17 April 2011

2. "Nigeria, an Emerging African Power". BET. 20 July 2011.

3. "Nigeria, an Emerging African Power". BET. 20 July 2011.

4. "The World's Muslims: Unity and Diversity". Pew Forum on Religious & Public life. August 9, 2012.

دشمنی‌های زیاد اجتماعی شده است. یکی از موارد محل اختلاف، درصد جمعیت مسلمانان و مسیحیان کشور است که هرکدام تمایل دارند با اکثریت نشان دادن جمعیت خود، کشور را کشوری مسیحی و یا کشوری مسلمان بدانند. طبق سرشماری سال ۱۹۶۳، تعداد ۴۷ درصد نیجریه‌ای‌ها مسلمان، ۳۵ درصد مسیحی و ۱۸ درصد پیرو ادیان مختلف بومی بودند. اما طی حدود پنجاه سال اخیر، ترکیب دینی نیجریه تغییر محسوسی یافته است. اگرچه تقریباً در قریب به اتفاق گزارش‌های آماری، جمعیت مسلمانان بیش از مسیحیان اعلام می‌شود؛ لکن گزارش سال ۲۰۱۰ مؤسسه تحقیقاتی Pew بیانگر ۴۹/۳ درصد مسیحی و ۴۸/۸ درصد مسلمان و ۱/۹ درصد دیگر ادیان بود؛ به این معنا که جمعیت مسیحیان از مسلمانان پیشی گرفته است. در گزارش دیگری از سوی انجمن ثبت داده‌های مربوط به ادیان «The Association of Religion Data Archives» نیز بیان شد که ۴۶/۵ درصد جمعیت نیجریه مسیحی و ۴۵/۵ درصد مسلمان و ۷/۷ درصد پیرو دیگر ادیان هستند^۱. البته بسیاری، این گزارش‌ها را مردود می‌دانند و همچنان جمعیت مسلمانان را جمعیت غالب کشور می‌دانند. اما آنچه که درباره آن اتفاق نظر هست، این است که حتی اگر جمعیت مسلمانان و مسیحیان نیجریه تقریباً یکسان باشد، این امر واضح است که با توجه به تعداد جوانان مسلمان کشور و نرخ رشد باروری بین مسلمانان، این جمعیت مسلمانان است که طی سال‌های آینده بر جمعیت مسیحیان پیشی چشم‌گیری خواهد داشت. این امر در پژوهش مؤسسه Pew با نام «ترکیب جمعیتی کشورها تا سال ۲۰۵۰» به‌وضوح بیان شده است. طبق این پژوهش، در سال ۲۰۵۰ جمعیت مسلمانان، بیش از ۲۳۰ میلیون و جمعیت مسیحیان، حدود ۱۵۵ میلیون نفر خواهد بود.^۲

عمده مسیحیان نیجریه (۷۴ درصد) پروتستان هستند. ۲۵ درصد کاتولیک و یک درصد نیز به دیگر فرقه‌های مسیحیت تعلق دارند.^۳ اکثر مسلمانان نیجریه سنی مالکی هستند. آمار دقیقی از پیروان مذاهب اسلامی در نیجریه وجود ندارد؛ لکن طبق برخی نظرسنجی‌ها

1. <http://www.thearda.com/internationalData/countries/Nigeria>

2. <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050>

3. "Table: Christian Population in Numbers by Country | Pew Research Center's Religion & Public Life Project". Features.pewforum.org. 2011-12-19.

می‌توان پراکندگی مسلمانان نیجریه را به شرح زیر برآورد کرد:

۱. اهل سنت (عمدتاً مالکی مذهب و تعداد کمی نیز شافعی مذهب): ۳۸ درصد؛

۲. تیجانیه (بسیاری از آنها در فقه، مالکی هستند): ۲۶ درصد؛

۳. شیعه: ۱۲ درصد؛^۱

۴. قادریه: ۹ درصد؛

۵. احمدیه: ۳ درصد؛

۶. متفرقه و یا فقط مسلمان (بدون وابستگی مذهبی): ۱۲ درصد.

برخی از مهم‌ترین ویژگی‌های مسلمانان نیجریه را می‌توان به صورت زیر برشمرد:

۱- فقدان سعه نظر به مخالفین خود

بسیاری از مسلمانان نیجریه (و البته مسیحیان نیز) به دلایل تاریخی و قومی، تحمل کمتری در مورد مخالفین خود دارند. به همین دلیل، نیجریه همیشه عرصه منازعات و خشونت‌های مذهبی بوده و هست. هر چند وقت، بین مسلمانان و مسیحیان درگیری‌های شدیدی به وجود می‌آید. حتی بعد از ثبات دموکراسی در این کشور، از سال ۲۰۰۰ بارها و بارها به دلایل مختلفی چون انتخابات و انتصابات، انتشار مقاله و مطالب انتقادی و ... بین مسلمانان و مسیحیان نیجریه درگیری‌های خونینی به وجود آمده است که باعث کشته شدن صدها نفر شده است. این عدم تحمل و تسامح، بین پیروان مذاهب اسلامی نیز وجود دارد. اصولاً در کشورهای غرب آفریقا، آنجا که صوفیه و فرقه‌های عرفانی حضور بیشتری دارند، تحمل مذهبی نیز وضعیت بهتری دارد. در یکی از پژوهش‌ها بیان شده است که ۷۰ درصد مردم نیجریه فقط یک تفسیر از اسلام را درست می‌دانند و تفسیرهای غیرموافق خودشان را اسلام انحرافی می‌دانند.^۲ این دلایل تاریخی و مذهبی باعث شده است که خشن‌ترین گروه‌های تروریستی در نیجریه شکل بگیرد؛ چنانچه گروه بوکوحرام متأثر از اندیشه وهابی و سلفی در سال ۲۰۱۵ مرگ‌بارترین گروه تروریستی جهان نام گرفت که با فعالیت‌های

۱. در این باره توضیحات بیشتری در ادامه مقاله خواهد آمد.

2. "The World's Muslims: Unity and Diversity". Pew Forum on Religious & Public life. August 9, 2012

تروریستی خود باعث کشته شدن بیش از ۲۰ هزار نفر و بی‌خانمان شدن بیش از دو میلیون نفر شده است و هر چند گاه، به دیگر فرقه‌های مسلمانان، مسیحیان و مدارس دولتی (به بهانه اینکه آنها مرکز ترویج سکولاریسم هستند) حمله می‌کنند. در سال ۲۰۱۵ نیز یکی از پژوهش‌ها نشان می‌دهد که نیجریه از جمله کشورهایی است که بیشترین نگاه مثبت را به فعالیت‌های تروریستی گروه داعش در خاورمیانه دارد.

۲- تفاوت معنادار فقدان تحصیلات جدید در مقایسه به مسیحیان؛

به دلیل نگاه منفی برخی روحانیون مسلمان به آموزش‌های رسمی دولتی، شکاف آموزش‌های رسمی بین مسلمانان و مسیحیان نیجریه بسیار زیاد است. هم‌اکنون ۶۱ درصد مسلمانان نیجریه فاقد آموزش‌های رسمی هستند؛ درحالی‌که این نسبت برای مسیحیان ۲۶ درصد است. به عبارتی، از هر ده نفر مسلمان، شش نفر فاقد تحصیلات رسمی هستند؛ درحالی‌که این نسبت برای مسیحیان از هر چهار نفر، یک نفر است. دلیل عمده این امر این است که در زمان استعمار بریتانیا مدارس زیادی به‌وسیله مراکز دینی مسیحیان در مناطق مسیحی‌نشین و عمدتاً در جنوب تأسیس شد؛ درحالی‌که در شمال کشور که تعداد مسلمانان بیشتر بود، از فعالیت این مراکز مسیحی معمولاً جلوگیری می‌شد. این شکاف برای جمعیت زنان مسلمان، به‌خصوص زنان جوان بیشتر بوده است. شکاف تحصیلات مسلمانان و مسیحیان در میان زنان جوان ۲۵ تا ۳۴ سال، ۴۴ درصد است. این امر باعث گسترده شدن فقر در جوامع مسلمان شده است. هم‌اکنون ایالت سوکوتو که بیشترین درصد مسلمان را در خود جای داده است (۹۸/۳ درصد)، بالاترین نرخ فقر نیجریه را نیز به خود اختصاص داده است (۸۶ درصد). فقر و فقدان تحصیلات رسمی بسیاری از مسلمانان، به تعمیق اسلام رادیکالی و توسل به خشونت در نیجریه دامن زده است.

۳- تأکید بر عملی کردن احکام اسلامی در عرصه اجتماعی؛

اولین تلاش‌ها برای عملی کردن احکام اسلامی و احیای اسلام در عرصه اجتماعی به‌وسیله جنبش اسلامی به رهبری عثمان ابن‌فودیو است که در قرن هجدهم میلادی شکل گرفت و منجر به تشکیل خلافت اسلامی سوکودو در مناطق شمالی نیجریه شد. این حکومت یکصد سال پابرجا بود و سرانجام به‌وسیله مهاجمان انگلیسی برچیده شد

(مزورعی، ۱۳۶۶). امروزه مسلمانان نیجریه عمدتاً فاقد ساختار تشکیلاتی برای فعالیت‌های اسلامی فراگیر در کشور هستند. البته برخی سازمان‌ها، جمعیت‌ها و گروه‌های اسلامی تشکیل شده‌اند؛ اما آنها نتوانسته‌اند فراگیر شده و برنامه‌های تأثیرگذاری را در عرصه سیاسی و اجتماعی کشور دنبال کنند. در کنار نظام چیف‌سالاری سنتی، روحانیونی هستند که عمدتاً در مدارس قدیمی درس فقه و زبان عربی را خوانده‌اند و ضمن ارائه مشورت‌های دینی به چیف، خدمات اسلامی را برای مسلمانان منطقه انجام می‌دهند. با توجه به نقش پررنگ احکام دینی در آموزش‌های سنتی اسلامی، همیشه فشار زیادی برای اجرای حقوق مدنی و مجازات اسلامی در جامعه وجود دارد. به دنبال این تلاش‌ها هم‌اکنون از مجموع ۳۶ ایالت نیجریه، «حقوق مدنی» و «مجازات اسلامی» در ۹ ایالت کشور اجرا می‌شود و در ۳ ایالت نیز دادگاه‌ها می‌توانند بر اساس «حقوق مدنی اسلامی» رأی صادر کنند. یکی از مطالبات جدی برخی مسلمانان نیجریه و نیز گروه بوکوحرام این است که این امر باید در تمام ۳۶ ایالت نیجریه به رسمیت شناخته شود. این امر تاکنون مجادلات و منازعات زیادی را در کشور نیجریه در پی داشته است.

وضعیت اقتصادی نیجریه

اقتصاد نیجریه همواره یکی از بزرگ‌ترین اقتصادهای قاره سیاه بوده و هست. در سال ۲۰۱۴ نیجریه با سبقت گرفتن از اقتصاد آفریقای جنوبی، عنوان بزرگ‌ترین اقتصاد دنیا را به دست آورد. نیجریه بزرگ‌ترین شریک تجاری ایالات متحده آمریکا در منطقه صحرای غرب آفریقا است و ۲۵ درصد نفت نیجریه به آمریکا صادر می‌شود و آمریکا بزرگ‌ترین سرمایه‌گذار خارجی در نیجریه است. اقتصاد نیجریه طی سال‌های متمادی، نرخ رشد بالایی (به طور متوسط ۷/۴ درصد) را تجربه کرده است و طبق پیش‌بینی برخی مؤسسات اقتصادی، نیجریه طی سال‌های ۲۰۱۰-۲۰۵۰ بیشترین میانگین رشد اقتصادی در دنیا را خواهد داشت. در حال حاضر نیز نیجریه یکی از دو کشور آفریقایی است که در بین یازده کشور، مولد نرخ رشد اقتصادی دنیا قرار دارد.^۱ نیجریه هشتمین صادرکننده بزرگ نفت

1. "FORGET THE BRICs: Citi's Willem Buiter Presents The 11 "3G" Countries That Will Win The Future". businessinsider.com. 22 February 2011.

جهان است و از سال ۱۹۷۱ به عضویت OPEC درآمدی است. نفت ۴۰ درصد تولید ناخالص ملی و ۸۰ درصد درآمد دولتی را تأمین می‌کند. با این حال فساد اقتصادی، مشاجرات و تنازعات قومی و نظامی، عدم ثبات سیاسی و سوء مدیریت باعث شده است که اقتصاد این کشور نتواند از تمام ظرفیت‌های خود بهره بگیرد. این امور باعث شده است که ثروتمندترین کشور آفریقا، با فقر گسترده توده مردم مواجه باشد. طبق گزارش اداره آمار و اطلاعات نیجریه، علی‌رغم رشد اقتصادی کشور، «فقر» حتی بعد از کشف نفت، نه تنها کاهش نیافته است؛ بلکه هر سال گسترده شده است. تعداد فقیران نیجریه از ۱۷ میلیون نفر در سال ۱۹۸۰ به بیش از ۱۱۲ میلیون نفر در سال ۲۰۱۰ رسیده است؛ به این معنا که در سال ۲۰۱۰ حدود ۶۱ درصد نیجریه‌ای‌ها زیر خط مطلق فقر با درآمد روزانه کمتر از یک دلار زندگی کرده‌اند. فقر در شمال کشور که منطقه مسلمان‌نشین است، بسیار گسترده‌تر است. نرخ فقر در شمال کشور ۷۷/۷ درصد و در جنوب کشور که عمدتاً مسیحی هستند، ۵۹/۱ درصد بوده است. فقیرترین ایالت نیجریه نیز، ایالت سوکوتوبا با نرخ فقر ۸۶/۴ درصد است.^۱ این فقر گسترده باعث روی آوردن بسیاری از مردم و جوانان به سوی فعالیت‌های مجرمانه می‌شود. تشکیلات سازمان‌یافته قاچاق مواد مخدر که هرئین را از آسیا به اروپا و آمریکا قاچاق می‌کنند و کوکائین را از آمریکای جنوبی به اروپا و جنوب آفریقا منتقل می‌کنند، بسیار گسترده است.^۲ تعداد زیاد گروه‌های خلاف‌کاران مسلح، دزدی‌های بانکی و جرایم اینترنتی، آدم‌ربایی، و فساد اداری و سیاسی، از مواردی است که در حال حاضر گریبان‌گیر کشور نیجریه است.

وضعیت شیعیان نیجریه

قابل توجه‌ترین عدد شیعیان در قاره آفریقا، در کشور نیجریه قرار دارد. شیعیان نیجریه غالباً در ایالت‌های شمالی کشور نیجریه؛ ایالت کادونا، کانو، کاتسینا و سوکوتو قرار دارند. چنانچه گذشت، این مناطق جزو فقیرترین مناطق کشور نیجریه است و شیعیان نیز عمدتاً از اقشار فقیر جامعه نیجریه محسوب می‌شوند. البته تعداد معدودی از تاجران لبنانی شیعه نیز

1. "Nigerians living in poverty rise to nearly 61%"; <http://www.bbc.com>; 3 February 2012

2. "Nigerians living in poverty rise to nearly 61%"; <http://www.bbc.com>; 3 February 2012

در نیجریه هستند که ارتباط چندانی با شیعیان بومی نیجریه ندارند.

هیچ آمار دقیقی از تعداد شیعیان نیجریه وجود ندارد. در سال ۲۰۰۹ مؤسسه pew جمعیت شیعیان نیجریه را با روش‌های نمونه‌گیری، کمتر از ۵ درصد مسلمانان نیجریه یعنی در حدود ۴ میلیون نفر برآورد کرد.^۱ این آمار مبنای بسیاری از تحلیل‌های مربوط به شیعیان نیجریه گردید. حتی در همان زمان نیز بسیاری این آمار را بیش از واقع می‌دانستند و معتقد بودند که چه‌بسا پژوهشگران مؤسسه Pew بسیاری از دوستداران انقلاب اسلامی ایران را جزو شیعیان نیجریه به حساب آورده‌اند (Barry:2010). لکن علی‌رغم این انتقادات، در نمونه‌گیری دیگری که در سال ۲۰۱۲ انجام شد، مؤسسه Pew با روش نمونه‌گیری و با انتخاب تصادفی ۱۵۱۶ نفر که ۸۱۸ نفر آن مسلمان بودند، جمعیت شیعیان نیجریه را ۱۲ درصد مسلمانان آن کشور برآورد کرد!^۲ بر اساس این برآورد، جمعیت شیعیان بالغ بر ده میلیون نفر خواهد بود. البته این آمار مورد توجه دیگر مراکز اطلاعاتی قرار نگرفت و همچنان آنها برآورد سال ۲۰۰۹ این مؤسسه را مبنا قرار داده‌اند. اصولاً با توجه به نوکیش بودن بسیاری از شیعیان نیجریه، انگیزه‌های فراوان و مختلفی برای کم و یا زیاد نشان دادن جمعیت شیعیان در نیجریه وجود دارد. با این حال، «جمعیت میلیونی نوکیش شیعه» بسیار مورد توجه محافل سیاسی و مذهبی قرار گرفته است. مرکز شیعیان، «شهر زاریا» است که اقامتگاه شیخ ابراهیم زاکزاک‌ی رهبر شیعیان نیجریه نیز هست. شیخ ابراهیم زاکزاک‌ی با درک درست از تمایز دو مفهوم سیاسی «قدرت بر مردم» و «تأثیرگذاری بر مردم» و با الهام از حرکت عظیم امام خمینی (ره)، هیچ‌گاه مرعوب قدرت ظاهری حکومت نیجریه نشد و همواره با دست خالی، عرصه وسیعی را برای تأثیرگذاری بر مردم با هدایت آنها به سوی اسلام راستین، پیش روی خود می‌دید.^۳ با پیروزی انقلاب اسلامی به رهبری امام خمینی (ره) موجی در جهان اسلام برای شناختن انقلاب اسلامی و رهبر دینی آن به راه افتاد و جوامع مسلمان تشنه شناختن امام خمینی (ره) شدند. شیخ زاکزاک‌ی جوان (متولد ۱۹۵۳)

1. <http://www.pewforum.org/2009/10/07/mapping-the-global-muslim-population>

2. "The World's Muslims: Unity and Diversity". Pew Forum on Religious & Public life. August 9, 2012

3. <http://islamicmovement.org>

که فارغ‌التحصیل مراکز دانشگاهی (دانش‌آموخته کارشناسی اقتصاد از دانشگاه احمد بلو- ۱۹۷۹) و اسلامی (حوزه‌های علمیه نیجریه و غنا) بود، برای آشنایی بیشتر با این رهبر معنوی جهان، در فوریه ۱۹۸۰ در اولین سالگرد انقلاب اسلامی به جمهوری اسلامی ایران سفر کرد و موفق به دیدار با امام راحل (ره) گردید. نفس مسیحیایی و زندگی بی‌آلایش و زاهدانه امام خمینی (ره) و نیز دیدار مختصری که با امام داشت، باعث شد شیخ زاکزاکي در راهی که انتخاب کرده بود، مصمم‌تر شود. شور انقلابی به همراه تواضع و فروتنی شیخ زاکزاکي باعث شد که قلوب جوانان نیجریه‌ای طالب حقیقت، به سوی او جلب شوند و چنانچه شیخ زاکزاکي در خاطراتش می‌گوید: مردم حقیقت‌جو وقتی می‌شنیدند که من در ایران بوده و به دیدار امام رفته‌ام و می‌خواهم درباره انقلاب و امام صحبت کنم، برای دیدن من و شنیدن سخنانم کیلومترها راه را می‌پیمودند تا من از انقلاب اسلامی و امام انقلاب برایشان بگویم» (روح‌الله زاد: ۱۳۹۴). در مدت کوتاهی به سرعت، مکتب اهل بیت علیهم‌السلام در کشور نیجریه به رهبری شیخ ابراهیم زاکزاکي فراگیر می‌شود.

مهم‌ترین دلایل گرایش به تشیع در نیجریه

مهم‌ترین دلایل برای این اقبال کم‌نظیر جوانان به مکتب اهل بیت علیهم‌السلام را می‌توان در امور زیر دانست:

۱- برخورداری از رهبری تأثیرگذار

بدون شک اولین و محوری‌ترین عامل موفقیت جنبش شیعی در نیجریه، برخورداری جنبش از رهبری شیخ ابراهیم زاکزاکي است. ایمان به هدف متعالی، تقوا، اخلاص، تواضع، هوشمندی، شجاعت، از خودگذشتگی و باور قلبی به وعده نصرت الهی، از مهم‌ترین ویژگی‌های شیخ ابراهیم زاکزاکي است که از او رهبری متمایز برای جنبش شیعه ساخته است. شیخ با منش متواضعانه خود، همواره تأکید دارد که در فرهنگ اسلامی، رهبری امری متفاوت از سلطنت است و نوعی خدمت تلقی می‌شود؛ لذا همواره در منش شخصی خود نیز در کشوری که همچنان چیف‌سالاری در قبیله‌ها حاکم است، همانند خادمی برای پیروانش رفتار می‌کند. برای مثال، سعی وافر داشت که بعد از سخنرانی‌ها با داستان خود، بین جوانان چای توزیع کند. این رفتارهای متفاوت شیخ، دل‌های پاک جوانان را

بیش از پیش، به سمت او جلب می‌کرد؛ تا آنجا که گفته می‌شد: هرکس چای شیخ را بخورد، ناگزیر شیعه می‌شود.^۱ علاوه بر روشنگری‌های دینی و مذهبی، انتقادهای تند شیخ زکزاکی از فساد گسترده در دولت، زیرساخت‌های ضعیف کشور و وضعیت رفاه اجتماعی، از او چهره‌ای محبوب بین بسیاری از نیجریه‌ای‌ها ساخته است؛ به طوری که بسیاری از آزادی خواهان نیز فراتر از مباحث مذهبی، از طرفداران مواضع جنبش اسلامی نیجریه به رهبری شیخ زاکزاکی شده‌اند.

۲- احیای خودباوری دینی و دعوت به بازگشت به خویشن اسلامی

بسیاری از جوانان مسلمان نیجریه که همواره هویت اسلامی خود را سرخورده می‌دیدند، گم شده خودشان را در سخنان شیخ زاکزاکی یافتند. شیخ برای جوانان، از گذشته پرافتخار اسلام و حرکت‌های اسلامی در نیجریه سخن می‌گفت و تجربه موفق انقلاب اسلامی ایران را برای آنها بازگو می‌کرد که چگونه یک رهبر دینی بدون هیچ سلاحی، شاه تا بن دندان مسلح و ژاندارم آمریکا در خاورمیانه را شکست داد و کشور ایران را با حمایت مردم به ام‌القرای جهان اسلامی تبدیل کرد. جوانان مسلمان از اینکه شیخ زاکزاکی برای اسلام، امتدادی اجتماعی و سیاسی قائل بود که برای زندگی امروزشان حرفی برای گفتن دارد، احساس شخصیت می‌کردند. جنبش اسلامی هیچ‌گاه پیام خود را منحصر به دعوت به تشیع و یا ادامه انقلاب اسلامی ایران در نیجریه نکرده است؛ بلکه همواره تأکید دارد که جنبش اسلامی برای بیداری اسلامی و بازگشت به خویشن اسلامی است. شیخ زاکزاکی تأکید دارد که او اولین مصلح اسلامی در نیجریه نیست و پیش از او کسانی در نیجریه بوده‌اند که بیدارگر بوده و تلاش کرده‌اند که مردم را به تفکر مجدد درباره اسلام راستین فرا بخوانند. در این راستا جنبش اسلامی تأکید دارد نام دو اصلاحگر اسلامی نیجریه را زنده کند و با زنگارزدایی از چهره آنان، هدف والای آنها را به مردم منطقه بشناساند. از جمله آنها «شیخ عثمان ابن فودیو» (Shaikh Uthman Ibn Fodio 1754 1817) عارف، فیلسوف و بزرگ‌ترین انقلابی منطقه غرب سودان در اوایل قرن نوزدهم است که تلاش‌های زیادی برای آزادی‌های دینی انجام داد و سرانجام با همکاری حامیان، باعث سقوط سلطان

1. <http://islamicmovement.org>

وقت شد و خلافت بزرگ سوکودی را پایه‌گذاری کرد.^۱ شخصیت انقلابی دیگری که جنبش اسلامی، سعی در احیا کردن نام او دارد، «سلطان محمد الطاهر اول» (Muhammadu Attahiru I- died 1903) آخرین سلطان مستقل خلافت سوکودی است که تلاش‌های زیادی برای مبارزه با استعمار بریتانیا داشت و در نهایت به دست آنها و با توطئه برخی چیف‌های مسلمان کشته شد.^۲ جنبش اسلامی تلاش مضاعفی دارد که با اختصاص برخی از محصولات فرهنگی خود به آنها، یاد ایشان را گرامی بدارد و جنبش اسلامی را ادامه راه اصلاحات آنها در منطقه معرفی کند. جنبش اسلامی تأکید دارد که بزرگداشت یاد امام خمینی (ره)، از جمله برنامه‌های هفته امام خمینی (ره) مقارن با سالروز وفات ایشان نیز در همین راستاست که او بزرگ‌ترین اصلاحگر اسلامی قرن حاضر در جهان اسلام است؛ نه اینکه جنبش، ارتباطی سازمانی با جمهوری اسلامی ایران دارد. از این‌رو جنبش همواره تأکید دارد که تاریخ تأسیس جنبش اسلامی حتی به قبل از انقلاب اسلامی و جمهوری اسلامی ایران بازمی‌گردد که در آن زمان شیخ دانشجوی دانشگاه احمد بلو در زاریا بود.^۳ بنابراین، ارتباط جنبش اسلامی با جمهوری اسلامی ایران، ارتباطی فرهنگی و در راستای بیداری اسلامی است و نه پیوندی سیاسی. با همین نگاه نوبه اسلام، جنبش اسلامی نیجریه از معدود سازمان‌های اسلامی در نیجریه است که اجازه می‌دهد زنان و بچه‌ها در همه فعالیت‌ها مشارکت کامل داشته باشند؛ به‌طوری‌که در حال حاضر، آنها در خطبه‌ها و راهپیمایی‌ها و دیگر برنامه‌های جنبش حضور فعالی دارند.

۳- ارتباط مؤثر با مصلحان و دغدغه‌مندان اجتماعی از تمام ادیان و مذاهب

شیخ زاکزاکای پیام جنبش را بسیار فراتر از دعوت به تشیع می‌داند. او به دنبال اصلاح در تمام ابعاد اجتماعی، سیاسی و فرهنگی جامعه بر اساس آموزه‌های دینی است و با اقتدا به مصلحان اجتماعی چون امام موسی صدر، روش تعامل و همزیستی با ملت‌ها و قومیت‌های چندفرهنگی و چندفرقه‌ای را در راستای هدف مقدسش می‌داند. شیعیان نیجریه

1. Britannica Encyclopedia: "Usman dan Fodio" retrieved May 15, 2014

2. The Cambridge History of Africa: 1870-1905. London: Cambridge University Press. 1985. p. 276

3. <http://innig.org/about> Islamic movement in Nigeria

با نظر شیخ حتی مساجد خود را نیز از برادران اهل سنت جدا نکرده‌اند و بسیاری از خانواده‌های فقیر و بی‌بضاعت اهل سنت نیجریه، تحت پوشش شیعیان هستند. بعد از فاجعه منا شیخ زکزاکی برای عرض تسلیت به منازل اهل سنت رفت و مرگ عزیزان آنها را در این فاجعه تسلیت گفت و آنها نیز پشت شیخ نماز خواندند. این گونه ارتباط با دیگر گروه‌های غیرمسلمان نیجریه نیز در سلوک شیخ بروز و ظهور دارد. این در حالی است که شمال نیجریه همواره عرصه درگیری‌های محلی بین مسلمانان و مسیحیان بوده است. در دوران پرتلاطم پس از انتخابات ۲۰۱۱ نیجریه، شیخ زکزاکی و پیروان او به صدها مسیحی که مورد غضب برخی مسلمانان متعصب قرار گرفته بودند، پناه دادند و غذا رساندند. رویکرد شیخ زکزاکی به پیروان ادیان دیگر، باعث شده که بسیاری از علما و سازمان‌های مسیحی به او نزدیک شوند؛ از جمله بنیاد صلح، احیا و آشتی به ریاست کشیش یوحنا بورو از کلیسای اوانجلیکال مسیحی در کادونا (نورالدین محمد، ۲۵ فرودین ۱۳۹۵). به‌خاطر همین روابط نزدیک، روحانی‌های مسیحی در برخی مراسم جنبش اسلامی، از جمله روز قدس و عاشورا شرکت می‌کنند. از سوی دیگر، جنبش اسلامی برای تقویت وحدت مسلمانان، هر سال مصادف با تولد پیامبر اسلام، در قالب «هفته وحدت»، مراسم برگزار می‌کند. طی این هفته، علمای متعدد از گروه‌ها و فرق مختلف اسلامی، اعم از عالم سنی، سلفی و صوفی از نیجریه، کامرون، نیجر، چاد و ... دعوت می‌شوند که در حوزه‌های مختلف مرتبط با وحدت مسلمانان سخنرانی کنند. این امر به جذابیت و موفقیت جنبش اسلامی کمک شایانی کرده است.

۴- ایجاد عشق و شور انقلابی

احساس گیرای بازگشتن به هویت اسلامی در جوانان پرشور نیجریه با آمیختن آن با عشق و شوری انقلابی دوچندان می‌شد. جنبش اسلامی نیجریه، سعی کرد که این عقلانیت و منطق اسلامی را با برانگیختن روح حماسی و عاطفی جوانان پیوند زند و در این راستا مهم‌ترین کار، بازتکرار داستان کربلا برای بسیاری از جوانان مسلمان نیجریه بود. گریه بر مصائب سیدالشهداء عشقی خاموش‌نشدنی برای آنها به ارمغان آورد و به آنها اسلام منطقی و حماسی آموخت. خیلی زود حسینیة بقیة الله که حتی نامش ترکیبی از عشق و امید بود، در شهر زاریا مرکز تجمع شیعیان و پیروان جنبش اسلامی گردید. مراسم تعزیه که نمایشی عینی

از واقعه کربلا بود، برای نخستین بار در نیجریه اجرا می‌شد و این عشق پاک را آمیخته با اشک‌ها به سینه‌ها منتقل می‌کرد. جوانان پرشور به عشق امام حسین علیه السلام هر سال از شهرهای دور و نزدیک به زائران امام حسین علیه السلام اقتدا می‌کردند و با پای پیاده کیلومترها راه را به سمت حسینه بقیه‌الله و اقامتگاه شیخ زاکزاک حرکت می‌کردند، تا با تأسی به زائران اربعین حسینی، شور و عشق انقلابی خود را به تماشا بگذارند و پیام کربلا را به مردم برسانند. با این حال، تحت تعالیم شیخ این شور مقدس، هیچ‌گاه از مسیر عقلانیت خارج نشد؛ چنانچه پیروان شیخ در روز عاشورا که اوج ماتم و شور حسینی است، به جای قمه‌زنی، پایگاه‌های اهدای خون برپا می‌کنند تا ضمن اعلام آمادگی برای جانفشانی در مکتب حسینی علیه السلام، به دیگران اعلام کنند که تمام این جانفشانی‌ها برای خدمت به انسانیت و کرامت انسانی است. این‌گونه حرکت‌ها تأثیر بسزایی در جلب جوانان و طبقات مختلف مردمی به مکتب اهل بیت علیهم السلام ایفاء نمود.

۵- حرکت بر مدار عقلانیت و تأکید بر سلاح گفتمان

یکی از دیگر عواملی که باعث ترویج سریع مکتب اهل بیت علیهم السلام در نیجریه گردید، تأکید جنبش اسلامی بر خط اعتدال است. اگرچه فقر و تنازعات قومی باعث روحیه خشونت‌طلبی شده است و گروه‌های دینی متعصب نیجریه همانند بوکوحرام جزو خشن‌ترین گروه‌های تروریستی دنیا هستند، ولی جنبش اسلامی وابسته به شیخ زاکزاک، صرفاً بر سلاح گفتمان دینی تکیه دارد. اهل سنت و مسیحیان نیجریه وقتی سلوک شخصیتی شیخ زکزاک را می‌بینند و آموزه‌های ارائه‌شده از سوی وی را با آنچه از سوی وهابیت عرضه شده، می‌بینند، فوج فوج جذب وی می‌شوند. شیخ زاکزاک هیچ‌وقت به دنبال مسلح کردن اعضای جنبش نبود. با افزایش خشونت‌ها علیه شیعیان و حتی اعلام بوکوحرام مبنی بر اینکه حمله به شیعیان جزو اولویت‌های آنهاست، شیخ اقدام به تشکلی به نام جیش المهدی نمود. ولی آنجا هم اعلام کرد که این تشکل، تشکلی مسلح نیست و صرفاً آموزش‌های رزمی را برای دفاع از خود و دفاع از شیعیان مظلوم خواهند دید. دشمنان مدارای شیخ را بر نمی‌تافتند و لذا تلاش کردند که موجی از تهمت و اتهام را علیه ایشان راه بیندازند؛ اما رهبر هوشمند نیجریه با ضبط تمام مصاحبه‌هایش، راه را بر هرگونه اتهام‌زنی و منحرف

کردن نهضت مردمی بست. طبق وب سایت جنبش اسلامی نیجریه، فعالیت‌های جنبش اسلامی عبارت است از:

۱. برنامه‌های آموزشی: در مراکز آموزشی مختلف وابسته به جنبش، هر هفته دو بار جلسه آموزشی اسلامی (حدیث و تفسیر قرآن) از طرف مبلغ اعزامی برگزار می‌شود.
۲. برگزاری دوره‌های آموزشی: این دوره‌ها معمولاً به صورت هفت روزه برگزار می‌شود و عمدتاً به وسیله شیخ زاکزاکای درس‌های مختلف اسلامی به فراگیران ارائه می‌شود.
۳. برگزاری کنفرانس و همایش اسلامی: این همایش‌ها در شهرهای مختلف کشور نیجریه و با موضوعات مختلفی برگزار می‌شود که دانشمندان اسلامی و در بسیاری از موارد، شیخ زاکزاکای، به ارائه مقاله می‌پردازند.
۴. نماز جمعه و سخنرانی قبل و یا بعد از خطبه‌های نماز.
۵. برگزاری مراسم ولادت و شهادت معصومین علیهم‌السلام به خصوص مراسم ولادت پیامبر مکرم اسلام که مورد توجه جدی دیگر مسلمانان و به خصوص تیجانی‌هاست.
۶. راهپیمایی: راهپیمایی‌ها به صورت مسالمت‌آمیز برگزار می‌شود که از جمله راهپیمایی‌های سالانه جنبش اسلامی، راهپیمایی روز قدس و راهپیمایی اربعین حسینی است.^۱

۶- تأکید بر عنصر صبر و شهادت

از نظر جامعه‌شناسان دینی، یکی از عواملی که در رشد و گسترش دین و مذهب نوظهور مؤثر است، صبر و تحمل فشار و آزار و اذیت مخالفین است (توفیقی، ۱۳۸۹). تقریباً همه ادیان و مذاهب که توانسته‌اند به موفقیت برسند، در آغاز فعالیتشان مورد آزار و شکنجه‌های مختلفی قرار گرفته‌اند. هرچه آزار و اذیت آنها بیشتر می‌شود، پیروان در ادامه راه خود، به اعتماد به نفس بیشتری می‌رسند. خون شهدا روحی تازه در کالبد دیگر پیروان می‌دمد و همه نوکیشان، خودشان را برای پیمودن مسیری دشوار، لکن روح‌افزا آماده می‌کنند. جنبش اسلامی نیجریه تاکنون با تقدیم هزاران شهید و جانباز، در دل‌های بسیاری از آزادی‌خواهان

1 . <http://immig.org/about Islamic movement in Nigeria>

نیجریه‌ای ریشه دوانده است. سایت رسمی جنبش نیز همواره با ارائه لیست شهدا و توضیحاتی درباره جانبازان به‌خصوص زنان، کودکان و سال‌خوردگان، یاد آنها را گرامی داشته و بر ادامه راه آنها و پایمال نشدن خون شهدای این راه مقدس تأکید دارد.^۱

۷- توجه به محرومان، مستضعفان و مظلومان

چنانچه گذشت، شهر زاریا و مناطق شمالی نیجریه که کانون گسترش تشیع است، از نظر اقتصادی فقیرترین مناطق نیجریه هستند، با این حال، جنبش اسلامی به جای چشمداشت به قدرت‌های خارجی، بر همان محرومان و پابرهنگان تکیه کرد و همین امر یکی از رموز گسترش شیعه در نیجریه شد. البته جنبش اسلامی سعی می‌کند تکیه‌گاهی برای محرومان باشد؛ لذا همواره برنامه‌های مختلفی را در دستور کار خود دارد. تشکیل «بنیاد شهداء» با هدف رسیدگی به خانواده شهدا و تحت پوشش قرار دادن ایتام، زنان بیوه، از کار افتادگان و محرومان در همین راستاست. ارائه خدمات درمانی بهداشتی و اجتماعی و توزیع رایگان اقلام غذایی - که در برخی موارد با حمایت برخی شیعیان توانمند غیر بومی تهیه می‌شود - در همین راستاست. از دیگر مواردی که باعث متوجه شدن قلوب به سمت جنبش اسلامی شد، همدردی با مردم مظلوم و مستضعف فلسطین است. در نیجریه علی‌رغم ارتباط نزدیک دولت نیجریه با اسرائیل، عمده مردم، اسرائیل را غاصب و ظالم می‌دانند که ملت فلسطین را سال‌هاست به بند کشیده است. بنابراین، سیاست جنبش اسلامی مبنی بر غاصب خواندن رژیم صهیونیستی و همدردی جدی با مردم فلسطین، به سرعت مورد پذیرش توده‌ها و جوانان نیجریه قرار گرفت و نشانه‌ای از صداقت رهبران جنبش اسلامی در حمایت از محرومان و مظلومان تلقی گردید.

۸- به‌کارگیری مؤثر رسانه

مهم‌ترین بخش فعالیت تبلیغی جنبش اسلامی، انتقال پیام از طریق رسانه است. شیخ زاکزاکای اهتمام مضاعفی به این امر دارد و سعی می‌کند پیام جنبش را با روش‌های مختلف و در قالب‌های متفاوتی به گوش مخاطبان گوناگون برساند. در این راستا جنبش اسلامی با راه‌اندازی استودیوهای صداپردازی، شهرک سینمایی، مرکز انتشارات، دفاتر طراحی و ...

1. <http://www.islamicmovement.org>; Updated List of Quds Day Martyrs 2014

تاکنون محصولات مختلف دینی تولید کرده است. بسیاری از این محصولات دینی، در نیجریه و دیگر کشورهای آفریقا توزیع می‌شود و بخشی از درآمدهای جنبش، از فروش این محصولات به دست می‌آید.^۱ این محصولات، به‌خاطر کیفیت نسبتاً خوبی که دارد، گاهی از شبکه‌های مختلف رادیویی و تلویزیونی پخش می‌شود. این محصولات نقش مهمی در معرفی تفکرات جنبش اسلامی دارد. جنبش اسلامی همچنین حضور فعالی در شبکه‌های اجتماعی دارد و علاوه بر نشریاتی به زبان هوسا و انگلیسی، وبسایت‌هایی دارد که به زبان‌های انگلیسی، عربی، فرانسوی، هوسا و فارسی فعال است.

رفتارهای خشونت‌آمیز با اقلیت نوکیش شیعیان نیجریه

چنانچه گذشت، مذهب شیعه تا قبل از ۱۹۸۰ در نیجریه ناشناخته بود و طی سال‌های اخیر میلیون‌ها تن از نیجریه‌ای‌ها به این مذهب گرویده‌اند. این امر به این معناست که نوکیشی گسترده‌ای در شمال نیجریه به وقوع پیوسته است. البته چنانچه گفتیم، برخی این پدیده را نوکیشی نمی‌دانند و معتقدند بسیاری از کسانی که از سوی مراکز پژوهشی به‌عنوان شیعه محسوب شده‌اند، کسانی هستند که قصد تغییر مذهب را ندارند؛ ولی به‌خاطر احساس هویت اسلامی و بیداری اسلامی و به تاسی از انقلاب اسلامی ایران، به جنبش اسلامی نیجریه پیوسته‌اند. اصولاً از نظر جامعه‌شناسان دینی، «نوکیشی» فرایندی پیچیده و اغلب با تعارضات و تغییرات عمده شخصیتی همراه است که به سادگی – به‌خصوص در مورد کسانی که سرمایه و توجه زیادی به مذهب پیشین خود داشته‌اند – رخ نمی‌دهد. تغییر کیش و آیین همواره در طول تاریخ وجود داشته است، اما در گذشته این تغییر نوعاً به‌صورت توده‌ای و جمعی بوده است که در شرایط سیاسی ویژه‌ای رخ می‌داد (فتح سرزمین‌ها، استراتژی‌های یکسان‌سازی، تصریح مقامات محلی). آنچه امروز تازه است، شمار بالای نوکیشی‌هایی است که در نتیجه انتخاب شخصی در زمینه‌های بسیار متفاوت رخ می‌دهد؛ به این صورت که همه آنها درگیر ماجراهایی بسیار شخصی شده‌اند، که از احساس نارضایتی و سرخوردگی آغاز شده است و با کندوکاو در سیستم‌های فکری

گوناگون ادامه یافته است (الیویه روآ، ۲۰۱۰).

معمولاً نوکیشی در دو مرحله «نوکیشی اسمی» و «نوکیشی کامل» رخ می‌دهد. نوکیشی اسمی معمولاً به صورت جمعی و با «حضور رهبر و مبلغی تأثیرگذار»، «جذابیت آموزه‌های مذهب جدید» و «مشاهده صبر و استقامت پیروان نوکیش» رخ می‌دهد. این نوکیشی معمولاً بدون آمادگی قبلی دینی است که افراد تحت تأثیر این عوامل شگفت زده شده و با گروه جدید همراه می‌شوند. تغییر کم‌عمق است و گروندگان به اصول و جزئیات مذهب جدید، کاملاً واقف نیستند و ترکیبی از آموزه‌های مذهب قدیم و جدید را دنبال می‌کنند که به آن، مرحله اختلاط (Syncretic stage) می‌گویند (Ameen:2014). حال اگر این عوامل نوکیشی تشدید شود، به «نوکیشی کامل» می‌انجامد که افراد، احاطه نسبتاً خوبی به مذهب جدید پیدا می‌کنند و خود را وابسته به آن مذهب معرفی می‌کنند. به این صورت و به خصوص در نسل‌های بعدی، مذهب جدید بدون هیچ تعارض و مشکلی گسترش می‌یابد؛ به خصوص آنکه اقلیت‌ها معمولاً دارای حس همبستگی گروهی نیرومندی هستند. در مقابله با این نوکیشی، «دستگاه حاکمیت» بسته به درجه توسعه فرهنگی و یا اقتدارگرایی‌اش، برخوردهای متفاوتی با اقلیت نوکیش خواهد داشت. در برخی جوامع با «درهم‌آمیزی» (Melting Pot) و «کثرت‌گرایی فرهنگی» (Cultural pluralism) الگوی فرهنگی جدید و تکامل‌یافته‌ای در جامعه شکل می‌گیرد (گیدنز: ۱۳۷۳). اما در جوامع اقتدارگرا و بدون آزادی‌های مدنی، دستگاه حاکمیت این تحولات مذهبی را به سادگی نمی‌پذیرد و قدرت حاکم سعی می‌کند از انحصارگرایی دینی (religious monopoly) که به وجود آورده، لذت ببرد و با اعمال تبعیض بر ضد اقلیت نوکیش، تمام رفتارهای آنها را در قالب ارزش‌ها و هنجارهای اکثریت مسلط شکل دهد و با تعصب و تبعیض، در نابودسازی اقلیت و محروم کردن آنها از حقوقشان تلاش می‌کند. پاره‌ای از ستم‌های اساسی که معمولاً این نوع حاکمیت‌ها به اقلیت‌های نوکیش می‌کنند، عبارت است از:

۱. ستم سیاسی: مانند کنار گذاشتن افراد وابسته به گروه اقلیت از مشارکت مؤثر در زندگی سیاسی؛
۲. ستم فرهنگی: مانند ممنوعیت از یادگیری و یاددهی؛

۳. **ستم اقتصادی:** مانند کوشش دستگاه حاکم برای محدودیت مجوزهایی که به منافع اقلیت‌ها می‌انجامد؛

۴. **ستم فیزیکی:** مانند جابه‌جایی اجباری اقلیت‌ها به منطقه خاص و یا شکنجه و حتی کشتار آنها (خوبروی پاک، ۱۳۸۰).

در این جوامع، توده‌های ناآگاه مردم نیز با دستگاه حاکمیت هم‌صدا می‌شوند و برخورد آنها با اقلیت نوکیش جامعه، حتی خشن‌تر از برخورد آنها با افراد دیگر جوامع است. این اثر را در روان‌شناسی اجتماعی «اثر گوسفند سیاه» می‌نامند. گوسفند سیاه در زبان انگلیسی استعاره‌ای است از عضوی که در گروه و به‌خصوص در خانواده، فاقد احترام است؛ درست همانند گوسفند سیاهی که به‌خاطر ارتجاع ژنی، در بین گله‌ای سفید متولد شده و پشم آن نیز ارزان‌تر است. این نحوه رفتار خشن با اعضای غیرمتناجس گروه، به این خاطر است که همواره انگیزه اعضای گروه، متمایز و برجسته کردن هویت اجتماعی خود است؛ به این دلیل، اعضای محبوب گروه را بیش از اعضای دیگر گروه‌ها گرامی می‌دارند، تا تصویر مثبت از گروهشان بیشتر منتشر شود و متقابلاً با اعضای غیرمتناجس و نوکیش برخوردی شدیدتر از اعضای دیگر گروه‌ها دارند تا آن تصویر مثبت را حفظ کنند و مخدوش نسازند. (Marques: ۱۹۸۸)

شیعیان و وابستگان به جنبش اسلامی نیجریه نیز فارغ از این قوانین نیستند. متأسفانه حاکمیت محلی و ملی نیجریه تحت فشارهای سیاسی برخی قدرت‌های وابسته به وهابیت و صهیونیست، برخوردهای بسیار خشنی با این جنبش اسلامی و اقلیت شیعیان داشته است. تقریباً همه حکومت‌های نیجریه، از اوباسناجو و شاجاری و بوهاری گرفته تا بابانگیدا و آباچا، شیخ زاکزاکو را چندین بار به اتهام فتنه و اخلال در نظم عمومی (روی هم‌رفته ۹ سال در ۹ زندان کشور) حبس کرده‌اند (نورالدین محمد، ۲۵ فرودین ۱۳۹۵). بسیاری از مسلمانان اهل سنت نیجریه که برنامه‌های جنبش، به‌خصوص راه‌پیمایی‌های مناسبی آن را نوعی قدرت‌نمایی آرام شیعه‌ها می‌دانند، از این سخت‌گیری‌ها و ستم‌ها خرسندند و حمایت می‌کنند و این باعث شده است که صدای تظلم و دادخواهی شیعیان نیجریه حتی در داخل نیجریه به سختی شنیده شود.

علی‌رغم اینکه تاکنون تمام فعالیت‌های جنبش مسالمت‌آمیز بوده است، برای مقابله با فراگیر شدن آن ستم‌ها و سخت‌گیری‌های زیادی از طرف حاکمیت اعمال شده که به کشته و مجروح شدن هزاران تن از اعضای جنبش منجر شده است. تنها سه مورد از ستم‌هایی که طی سال‌های اخیر از سوی حاکمیت در برابر جنبش اسلامی نیجریه به وقوع پیوسته است، عبارت است از:

الف) تخریب مرکز شیعیان در سوکوتو و آزار و اذیت آنها

در سال ۲۰۰۷ روحانی سرشناس اهل سنت «عمر دنمیشی (Umaru Danmaishiyya)» که همواره در سخنرانی‌هایش بر ضد شیعه مواضع تندی اتخاذ می‌کرد، به طور مشکوکی مورد اصابت گلوله قرار گرفته و فردای آن روز کشته می‌شود. در پی این قتل مشکوک، شیعیان سوکوتو بدون هیچ محاکمه و بررسی، مورد اتهام قرار می‌گیرند. نیروهای امنیتی بلافاصله مرکز شیعیان را به همراه یک مدرسه، یک کلینیک و چند منزل مسکونی را تخریب کردند. یک نفر بدون هیچ محاکمه‌ای اعدام شد و تعداد بسیاری از شیعیان زندانی شدند.^۱

ب) حمله به راهپیمایان روز قدس

در راهپیمایی روز جهانی قدس سال ۲۰۱۴ در شهر زاریا که با حضور هزاران نفر از شیعیان نیجریه برگزار شد، پلیس نیجریه به دلایل واهی به راهپیمایان حمله کرد. در این حمله نیروهای پلیس تظاهرات‌کنندگان را تحت تعقیب قرار داده و به سمت آنها شلیک کردند که منجر به کشته شدن ۲۴ نفر از شیعیان و زخمی شدن حدود ۵۰ نفر دیگر شد. در بین کشته‌شدگان سه تن از فرزندان «شیخ ابراهیم زکزاکی» به نام‌های احمد، حمید و محمد (به ترتیب ۱۸، ۲۰ و ۲۲ ساله) بودند و تعداد زیادی نیز دستگیر و روانه زندان شدند.^۲ پلیس در ادامه این حمله ددمنشانه، منزل مسکونی شیخ و حسینه بقیة‌الله را که مهم‌ترین مرکز شیعیان در نیجریه و محل درس‌های شیخ زاکزاکی بود، تخریب کرد. این نخستین بار بود که اعضای خانواده شیخ زاکزاکی مستقیماً هدف قرار می‌گرفتند؛ از این رو بسیاری نگران بودند

1. <http://news.bbc.co.uk>; 1 August 2007

۲. سایت خبرگزاری تابناک، ۵ مرداد ۱۳۹۳.

که جنبش اسلامی به تلافی کشتن پسران زکزاکی، به خشونت رو بیاورد. اما شیخ با آرامش قابل تحسینی، همه جوانان شیعه و اعضای جنبش را به صلح و آرامش فراخواند تا از عمیق‌تر شدن فاجعه جلوگیری کند و تأکید کرد که صرفاً مسئله را از طریق مراجع قانونی پیگیری خواهد کرد. او در سخنانی بعد از شهادت فرزندانش گفت: این مصیبت وارده به ما در مقایسه با مصیبت اباعبدالله الحسین (علیه السلام) بسیار کوچک است. باید مصیبت‌های واقعه کربلا را به یاد بیاوریم و به فکر صلاح امت اسلامی باشیم.^۱

این برخورد خشن با مراسمی که چندین سال است به‌عنوان یکی از برنامه‌های سالانه شیعیان نیجریه و به طور آرام برگزار می‌شود، با اعتراض گسترده‌ای از پیروان ادیان و مذاهب مختلف مواجه شد. دولت نیجریه تحت فشار افکار عمومی، هیئت تحقیق نظامی تشکیل داد؛ اما نتایج تحقیق این هیئت، هیچ‌گاه به‌صورت علنی اعلام نشد (نورالدین محمد، ۲۵ فرودین ۱۳۹۵).

ج) فاجعه قتل عام شیعیان در زاریا و دستگیری رهبر شیعیان نیجریه:

در ۱۲ دسامبر ۲۰۱۵ (۲۱ آذر ۱۳۹۴) زمانی که جنبش اسلامی نیجریه در تدارک برنامه‌های عزادرای ۲۸ صفر بود، ارتش این کشور ادعا کرد که گروهی مسلح تلاش داشته‌اند فرمانده ارتش نیجریه را هنگامی که از مناطق شمالی عبور می‌کرده است، ترور کنند؛ ولی ناکام مانده‌اند. ارتش این ترور نافرجام را به جنبش نسبت داد. جنبش این اتهام را رد کرد و اعلام کرد که سازمانی مسالمت‌جو است که هیچ‌گاه علیه هیچ‌کس سلاح به دست نگرفته است. ولی نظامیان بلافاصله به محل اجتماعات اعضای جنبش تیراندازی کردند. بعضی گزارش‌ها حاکی از آن بود که صدها عضو جنبش - از جمله زنان و کودکان - در سه مکان مختلف کشته شده‌اند و برخی از آنها در گورهای دسته‌جمعی مدفون شده‌اند (نورالدین محمد، ۲۵ فرودین ۱۳۹۵). سخنگوی جنبش اسلامی تعداد کشته شده‌ها را بیش از ۱۰۰۰ نفر اعلام کرد.^۲ در این حمله شیخ زاکزاکی مورد اصابت چند گلوله ارتش قرار گرفت و از ناحیه

۱. "مراسم هفتمین روز شهادی روز قدس نیجریه در زاریا؛ خبرگزاری ابنا ۱۱ مرداد ۱۳۹۳

2. "ZARIA MASSACRE: THE MENTALLY ILL GOVERNOR"; 28 October 2016; <http://www.islamicmovement.org>

یک چشم نابینا شد. سپس ارتش او و همسرش را به مکان نامعلومی منتقل نمود. به دنبال این قتل عام وحشیانه و دستگیری رهبر جنبش، اعتراضات بسیاری در نیجریه و در دیگر کشورهای مسلمان از جمله هند، پاکستان و ایران برگزار شد. در ژانویه ۲۰۱۶ کمیته حقیقت‌یابی در ایالت کادونا تشکیل شد تا بین ادعای جنبش اسلامی و ارتش نیجریه قضاوت کند. در اول آگوست ۲۰۱۶ کمیته مزبور گزارشی دوپهلوی در ۱۹۳ صفحه و ۱۵ فصل منتشر کرد و طی آن ضمن تأیید کشته شدن ۳۴۸ نفر از شیعیان و اعضای جنبش اسلامی نیجریه، اعضای جنبش و شیخ زاکزاک را متهم کرد که به خاطر بستن غیرقانونی راه اصلی، باعث محاصره شدن نیروهای ارتش و تحریک ارتش به این حمله شده‌اند. همچنین کمیته مذکور مغرضانه پیشنهاد نمود که فعالیت‌های جنبش اسلامی نیجریه باید ممنوع شود. با این حال اعلام کرد که حبس بدون محاکمه شیخ زاکزاک غیرقانونی است. رئیس‌جمهور بوهاری اعلام کرد که دستور آزادی شیخ زاکزاک و محاکمه او را اجرا نخواهد کرد.^۱ البته گزارش منتشرشده را هیچ‌کدام از طرفین دعوا نپذیرفتند؛ لذا اعتراضات مردمی و نیز خشونت‌های ارتش ادامه یافت که یکی از آنها حمله ارتش به عزاداران حسینی در ۱۴ نوامبر ۲۰۱۶ (۲۴ آبان ۱۳۹۵) در شهر کانو بود. شیعیان کانو به رسم هر سال در آیین پیاده‌روی نمادین اربعین حسینی به سمت شهر زاریا در حرکت بودند تا در اجتماع بزرگ اربعین حسینی در زاریا شرکت کنند. لیکن نیروهای ارتش نیجریه با لباس نظامی به سمت آنها تیراندازی کرد که در نتیجه آن ده‌ها نفر (از جمله برخی زنان و کودکان) کشته شدند. به گزارش کمیسیون حقوق بشر اسلامی لندن، ارتش علاوه بر تیراندازی به تجمع پیاده‌روی اربعین، با تعقیب خانه‌به‌خانه، اقدام به کشتن شیعیان کرده است.^۲ به دنبال مقاومت مردمی و اعتراضات گسترده و پایان‌ناپذیر طرفداران جنبش اسلامی در شهرها و مناطق مختلف کشور نیجریه در حمایت از شیخ زکزاک و محکومیت ارتش و نیز پیگیری‌های حقوقی جنبش اسلامی از قوه قضائیه نیجریه، سرانجام در تاریخ ۲ دسامبر ۲۰۱۶ (۱۲ آذر ۱۳۹۵) دادگاه عالی فدرال نیجریه حکم به آزادی بدون شرط شیخ زاکزاک و همسرش ظرف ۴۵

1. Report-of-the-Judicial-Commission-of-Inquiry-into-the-Zaria-Clashes1.pdf; <http://kdsg.gov.ng>

2. "Nigeria: Death toll mounts after army attacks peaceful marchers"; <http://ihrc.org.uk>

روز آتی داد. دادگاه عالی همچنین به خاطر اینکه ارتش منزل شیخ را تخریب کرده است، دولت نیجریه را مکلف کرد که در زاریا و یا در هر مکان دیگری که شیخ بخواهد، ظرف این ۴۵ روز منزلی را تدارک ببیند و نیز به خاطر رفتار خشن ارتش، به هرکدام (شیخ و همسرش) مبلغ ۷۸۹۸۴ دلار غرامت پرداخت کند.^۱ این حکم موجب روشنی چشم اعضای جنبش اسلامی نیجریه و دیگر آزادی خواهان جهان شد. مهلت قانونی آزادی شیخ در ۱۷ ژانویه ۲۰۱۶ (۲۸ دی ماه ۱۳۹۵) پایان یافت؛ بدون اینکه دولت کمترین اقدامی برای آزادی شیخ و همسرش انجام دهد. دادگاه عالی دوباره به وزارت اطلاعات و امنیت ملی نیجریه هشدار داد که در صورت سرپیچی از این حکم، به نقض قانون اساسی متهم می شوند.^۲ نهادهای قانونی نیز بارها از دولت خواسته اند که به رأی دادگاه عالی گردن نهد.^۳ با این حال، دولت همچنان از آزادی شیخ زاکزاک و همسرش خودداری می کند.

واقعیت این است که سخت گیری و ستم بر شیعیان نیجریه که دیگر به وضوح نمایان شده است، نه تنها از حمایت های گروه های متعصب و مسلط نیجریه حمایت می شود؛ بلکه مورد حمایت دیگر دولت های متعصب خارجی نیز قرار گرفته است. برای مثال، چند روز بعد از قتل عام شیعیان زاریا، «ملک سلمان» پادشاه سعودی در تماس تلفنی با «محمد بوهاری» رئیس جمهور نیجریه، تلویحا شیعیان نیجریه را به اقدامات تروریستی علیه دولت این کشور محکوم و اعلام کرد که عربستان در کنار نیجریه برای مبارزه با تروریسم ایستاده است.^۴ «محمد بوهاری» دو ماه بعد از این کشتار فجیع (۲۲ فوریه ۲۰۱۶ برابر با ۳ اسفند ۱۳۹۴) به عربستان سعودی سفر کرد. سعودی ها پوشش کعبه را به وی هدیه داده و از او به خاطر حمله به شیعیان در نیجریه قدردانی کردند.^۵

1. "Nigeria court rules Sheikh Zakzaky must be released 'immediately'; Fri Dec 2, 2016; <http://www.presstv.ir>

۲. "درخواست دوباره دادگاه عالی نیجریه برای آزادی شیخ زکزی"، ۱۳ بهمن ۱۳۹۵، پارس تودی.

3. "Sagay supports NBA, insists immediate release of El Zakzaky, Dasuki"; <https://kadunanewsonline.com>

۴. "حمایت تمام قد پادشاه سعودی از کشتار مسلمانان نیجریه"، ۲۷/۰۹/۹۴؛ فارس نیوز

۵. "احتمال پیروی دولت از حکم دادگاه عالی مبنی بر آزادی شیخ زکزاک"، ۱۶ آذر ۱۳۹۵؛ خبرگزاری مهر

راهکارهای توسعه اجتماعی - اقتصادی شیعیان نیجریه

بدون شک شیعیان نوکیش نیجریه و جنبش اسلامی نیجریه تاکنون اقدامات و ترتیبات بسیار خوبی داشته‌اند. حاصل این تلاش‌ها دستاورد کم‌نظیر و معجزه‌گونه استقبال میلیونی از مکتب اهل بیت علیهم‌السلام است که پیش از این، به برخی دلایل این موفقیت بزرگ اشاره کردیم. به نظر می‌رسید که این جنبش مذهبی همچنان می‌تواند مسیر را برای موفقیت‌های بیشتر هموار سازد. در این بخش، به برخی از راهکارهایی که به تقویت و توسعه اجتماعی - اقتصادی این جمعیت می‌انجامد، اشاره می‌شود.

۱- هویت‌بخشی به جمعیت اقلیت شیعیان نیجریه

تازه‌شیعیان نیجریه، نوکیشانی هستند که همانند دیگر اقلیت‌ها در کشورهای فاقد آزادی‌های مدنی، با فشارها و سخت‌گیری‌های مضاعفی مواجهه هستند. مهم‌ترین تهدید برای حذف یک اقلیت، همانندگردی (Assimilation) است. همانندگردی به معنای فرایند پذیرش ارزش‌ها و الگوهای گروه برتر و مسلط است؛ به شکلی که گروه اقلیت در آن جذب و هضم شوند. این فرایند در جوامع غیردموکراتیک با فشار شدید برای ایجاد شرایط سخت برای وابستگان آن گروه انجام می‌شود و چنانچه گذشت، در مواردی حتی منجر به قوم‌کشی و معدوم کردن اقلیت‌ها می‌شود. در این مواقع، معمولاً اقلیت‌های نوکیش، هنگامی که با این فشارها مواجه می‌شوند، ترجیح می‌دهند که وابستگی خود به اقلیت را اظهار و ابراز نکنند تا از تبعیض‌ها در امان بمانند. فرایند همانندگردی گاهی نیز به صورت نرم و تدریجی صورت می‌گیرد و پیروان اقلیت به تدریج و به خصوص در نسل‌های بعدی، ارزش‌ها و الگوهای غالب را می‌پذیرند و در آن جذب می‌شوند؛ به طوری که حتی آداب و رسوم و زبان مادری‌شان را فراموش می‌کنند. این امر در زمانی که اقلیت، نوکیش باشند و در مرحله «نوکیشی اسمی» باشند که پیوندهای درونی عمیقی با کیش جدید ندارند، بسیار سریع‌تر اتفاق می‌افتد. در این مواقع باید بر «عناصر هویت‌بخش اقلیت نوکیش» تکیه کرد؛ به این معنا که باید شرایطی را به وجود آورد تا گروندگان نوکیش، در سطوح ایالتی و ملی بتوانند وابستگی خود به را کیش خود ابراز کنند و حتی به آن افتخار کنند. بسیاری از برنامه‌های راهپیمایی‌ها و همایش‌های سالانه جنبش اسلامی نیجریه به نوعی ابراز وجود این اقلیت

نوکیش است که در حفظ ماهیت و موجودیت آنها بسیار نقش آفرین است. این فعالیت‌ها باعث می‌شود که شیعیان و اعضای جنبش اسلامی بدون ترس و وا همه و با اعتماد به نفس وابستگی خود را ابراز کنند و بر حقوق خودشان پای بفشارند و نشان دهند که کسی نمی‌تواند آنها را نادیده بگیرد. بنابراین، لازم است جنبش اسلامی بر برنامه‌های عمومی خود در ملاء عام همانند راه‌پیمایی و تجمع اربعین اهتمام خاص بورزد و نه تنها به عنوان یک آیین مذهبی، بلکه به عنوان یک عامل مهم در حفظ موجودیت و هویت اقلیت شیعه به آن نگاه کند. واضح است که توسعه این مراسم در دیگر ایالت‌ها - چنانچه جمعیت قابل اعتنایی از پیروان اهل بیت علیهم‌السلام حضور دارند - می‌تواند راهگشا باشد و لازمه این کار نیز پوشش رسانه‌ای گسترده به این ابراز وجود است. ولی امر مهم دیگری که در هویت بخشی جمعیت اقلیت شیعیان نیجریه می‌تواند بسیار کارساز باشد، اقداماتی است که حتی در سطح ملی باعث شود، اعضای اقلیت شیعه به آن افتخار کنند و به وابستگی خود ببالند. شاید یکی از بهترین مثال‌ها در این خصوص در کشورهای غرب آفریقا تأسیس «دانشگاه اسلامی غنا» در کشور غناست که به وسیله اقلیت شیعه به عنوان اولین دانشگاه اسلامی این کشور به طور رسمی و معتبر تأسیس شده است و امروزه نه تنها شیعیان، بلکه اقلیت مسلمانان نیز به آن افتخار می‌کنند و هیچ کس نمی‌تواند موجودیت شیعه و به تبع آن، حقوق آنها را نادیده بگیرد. بنابراین، اقداماتی نظیر تأسیس دانشگاهی بزرگ، راه اندازی شبکه فیلم و سریال اسلامی، تأسیس مرکز انتشارات کتب دانشگاهی، راه اندازی شبکه‌های درمانی و ... می‌تواند در هویت بخشی به جمعیت اقلیت شیعیان نیجریه بسیار کارگشا باشد و باعث رشد و بالندگی آنها گردد.

۲- توسعه فرهنگ شهادت و صبر بر مشکلات

پافشاری و پایداری بر ارزش‌های دینی و صبر در برابر ناملازمات، به خصوص در روزهای آغازین گسترش هر مذهبی، کلید موفقیت در پیشبرد آن است. تاریخ ادیان مالا مال است از تحمل فشارهای نوکیشان که گاهی این رنج و محنت و تقدیم شهیدان تا ۳۰۰ سال طول کشیده است (توفیقی، ۱۳۸۹). ولی بالاخره کامیاب میدان، پیروان نوکیشی بوده‌اند که با صبر و تحمل سختی‌ها و استقامت و پایداری توانسته‌اند حقانیت خود را اثبات کنند و

کیش جدید را فراگیر نمایند. شیعیان و اعضای جنبش اسلامی نیجریه باید بدانند که هزینه حق‌طلبی و آگاهی‌بخشی همواره سنگین بوده است و درخت نوکیشی را - به خصوص در جوامع غیرمدنی - باید با خون آبیاری کرد. به این خاطر است که خداوند در وصف کسانی که در آغازین گام‌های ترویج اسلام پایداری و استقامت می‌کنند و رنج آن را به جان می‌خرند، می‌فرماید: خداوند عاشق آنهاست و آنها عاشق خداوند (یحییم و یحونه؛ مائده: ۵۴). در این راستا تأسیس مؤسسه شهدا از سوی جنبش اسلامی گام بسیار خوبی بوده است که چه‌بسا از آلام مصیبت‌دیدگان می‌کاهد و رنج این دوره سخت را بر آنان هموارتر می‌کند. لکن شایسته است این مؤسسه (و دیگر تشکیلات جنبش) در کنار حمایت از خانواده‌های شهدا برای ترویج فرهنگ شهادت‌طلبی نیز بکوشند و با تولید شعر، سرود، فیلم و صوت، تصاویر شهدا، چاپ پوستر، انتشار سرگذشت و داستان شهدا، اسطوره‌سازی برخی فرماندهان شهید و ... پیام خون پاک شهدا را به گروندگان جدید برسانند و از آنان بخواهند تا از پیش‌کسوتانشان درس استقامت و پایداری بیاموزند.

۳- اولویت به تبلیغ به‌عنوان مهم‌ترین راهبرد پیشبرد کیش جدید

حیات آیین جدید، بسته به ابلاغ پیام است و آن‌گاه که تبلیغ وانهاده شود، به معنای مرگ آن کیش جدید است. همه ادیان (حتی ادیانی که امروزه تبلیغ ندارند) با تبلیغ آغاز می‌شوند و با تبلیغ، گسترش و نفوذ می‌یابند. با تبلیغ زیبایی‌های کیش جدید و توانایی‌هایش در حل مشکلات و رنج‌های موجود، آیین جدید به دل‌ها راه می‌یابد. با فراگیر شدن کیش جدید و استمرار برخی مشکلات، باران شبهات بر ضد آن باریدن می‌گیرد تا ذهن و دل مردم را از آن آیین پاک کند. نوکیشان جدید در مرحله «نوکیشی ساده» هستند و فهم و درک عمیقی از کیش و آیین جدید ندارند. از این‌رو بسیاری از آنها به سهولت به کیش و آیین قبلی پدرانیشان برمی‌گردند؛ مگر آنکه خون تازه تبلیغ و بیان دستاوردها و زیبایی‌های کیش جدید همواره در رگ‌های جامعه اقلیت نوکیش تزریق شود. جنبش اسلامی نیجریه به‌درستی اهمیت این امر را درک کرده است؛ لکن بسیاری از تولیدات همچنان فاقد کیفیت لازم است و لازم است گام‌های بسیار بزرگ‌تری در عرصه تبلیغ که عمده‌ها از طریق رسانه‌های دیداری و شنیداری است، برداشته شود. با توجه به استانداردهای بالای رسانه، لازم است جنبش اسلامی در این

امر مهم، مشارکت و هم‌افزایی را با همفکران خود به‌خصوص متخصصان ایرانی، لبنانی، کویتی و ... گسترش دهد تا بتواند تولیداتی در تراز جهانی داشته باشد و از این طریق، تفکر انقلابی و آیین جدید را به نحو مناسبی معرفی کند. روش‌های سنتی و چهره‌به‌چهره تبلیغی و پاسخ به شبهات نوکیشان جدید نیز نقش مهمی در تسریع انتقال به مرحله «نوکیشی کامل» خواهد داشت که نباید از نظر دور بماند.

۴- تقویت ساختارهای تشکیلاتی جنبش (به‌خصوص برای تعیین رهبری)

چنانچه گذشت، وجود «رهبر و مبلغی تأثیرگذار»، از مهم‌ترین عوامل شکل‌گیری و کامیابی هر جنبش اجتماعی و از جمله نوکیشی است. به همین میزان، نقاط ضعف رهبری به‌خصوص کسانی که بعد از رهبر مؤسس نهضت، جایگزین می‌شوند، از مهم‌ترین عوامل ناکامی نهضت‌هاست. تاریخ خیزش‌های انقلابی و جنبش‌های آزادی‌بخش و آرمان‌گرا، مالا مال از ناکامیابی‌های جنبش‌هایی است که رهبران بعدی، خود از آرمان‌های اولیه جنبش روگردان شده و باعث انحراف آن از مسیر اصلی گردیده‌اند. صرفاً جنبش‌هایی توانسته‌اند استمرار یابند که از رهبران و مبلغان تأثیرگذار در طول حیاتشان بهره‌مند بوده‌اند. جنبش اسلامی نیجریه نیز که با تلاش‌های داهیان و رهبری شیخ ابراهیم زاکزاکی تأسیس شده و به این مرحله رسیده است، نباید از این مهم غفلت نماید. تشکیل شورای مرکزی جنبش متشکل از بهترین و وفادارترین افراد و تعیین سازوکار رهبری جنبش، از مهم‌ترین علل استمرار حیات جنبش شیعی در نیجریه خواهد بود. در کنار آن همواره باید در مورد رویش افرادی آتی‌دار و ریزش اصحاب خسته از آرمان‌ها، برنامه‌ریزی جامعی در دستور کار جنبش اسلامی نیجریه قرار گیرد.

۵- تقویت پیوندهای اجتماعی نوکیشان

نوکیشان شیعه نیجریه و اعضای جنبش اسلامی نیجریه، گروه اجتماعی جدیدی را مبتنی بر اهداف مشترک پایه‌ریزی کرده‌اند که هرگونه پیشرفت آن مبتنی بر تقویت الگوهای است که آرایش اجتماعی جدیدشان را پایدار کند. بنابراین لازم است که بر محور هدف مشترکشان، زیرساخت‌های اجتماعی‌شان را تقویت کنند تا روزبه‌روز احساس و تعلق مشترک نوکیشان به این اجتماع جدید بیشتر شود. به این منظور لازم است جنبش اسلامی

نیجریه سعی کند تا در عرصه‌های مختلف آموزشی، مذهبی، بهداشتی، خانواده، مشاوره و ... برای گروه‌های مختلف سنی برنامه‌ریزی داشته باشد و با ایجاد مراکز متعدد اجتماعی و فرهنگی، برنامه‌های مختلفی را در راستای تقویت پیوندهای اجتماعی نوکیشان تدارک ببیند. نوکیشان معمولاً در اولین روزها، حتی از طرف نزدیک‌ترین افراد و وابستگان طرد می‌شوند و این امر مشکلات اجتماعی آنها را مضاعف می‌کند و همیم مسئله می‌طلبد که چتر حمایت اجتماعی برای آنها گسترده‌تر شود.

۶- اهتمام به ارزش‌های پیش‌برنده دینی

جنبش اسلامی نیجریه، جنبشی نوپدید با ماهیت دینی است و همانند دیگر جنبش‌های دینی در کنار ایجاد شور و معنویت موج‌آفرین، در معرض آسیب‌هایی است که چه‌بسا از فهم نادرست دین ناشی شود. برخی از «آموزش‌های نادرست دینی» باعث اتلاف وقت و سرمایه نیروی انسانی می‌شود و چه‌بسا با ترویج اندیشه‌های جزم‌گرایانه می‌تواند بسان ترمزی بر سر راه پیشرفت و توسعه جنبش عمل کند؛ با این حال «آموزش‌های دینی برآمده از فهم درست دین» با نهادینه کردن ارزش‌های اساسی پیشرفت می‌تواند شتاب‌بخش گام‌های توسعه جنبش باشد. جنبش اسلامی نیجریه همواره ضمن شناسایی «ارزش‌های مانع توسعه» باید «ارزش‌های پیش‌برنده» را سرلوحه تمام اقدامات خود قرار دهد. ارزش‌هایی چون «رهایی از جهل و خرافات»، «ارزش شمردن علم و اندیشمندان در تمام عرصه‌های علمی»، «تقدیس کار و کارایی و زندگی شاد»، «اخلاق‌محوری در مواجهه با دیگران و محیط زیست»، «تقویت مشارکت‌های مردمی»، «تقویت رقابت، نهادها و احزاب»، «رعایت شایسته‌سالاری و تقبیح هرگونه تبعیض برای افراد و گروه‌ها»، «زدودن تعصبات قومی ناسازگار با توسعه»، «افزایش خودباروی و اعتمادبه‌نفس در کنار کسب توانمندی‌ها»، «جایگزینی عقل‌گرایی و واقع‌گرایی با ذهنی‌گرایی و آرمان‌گرایی مبهم»، «التزام به رعایت اصول همزیستی مسالمت‌آمیز» و نهایتاً اصلاح هرگونه اندیشه‌ای که با خلاقیت، نوآوری و پیشرفت در تضاد است، به‌عنوان ارزش‌های پیش‌برنده، می‌تواند نقش مهمی در توسعه اقتصادی و اجتماعی جنبش اسلامی ایفا نماید. اگر در «مدارس و حلقه‌های دینی» این ارزش‌ها در افراد و آحاد اجتماع، درونی و نهادینه شود، نقش منحصر به فردی در تربیت

نیروهای انسانی مؤمن و کارآمد برای آینده جنبش خواهد داشت. به طور متقابل، اگر «مدارس و حلقه‌های دینی» با فهم نادرست از دین، ترویج‌گر ارزش‌های بازدارنده باشد، چنانچه دامن‌گیر بسیاری از حرکات و جنبش‌های دینی شده است، مانع بزرگی برای رشد و بالندگی جنبش اسلامی به وجود خواهد آمد.

یکی از مهم‌ترین زیرساخت‌های لازم برای این امر مهم، توجه به آموزش رسمی در کنار آموزش‌های اسلامی است. یکی از تجارب تلخ بسیاری از مسلمانان غرب آفریقا این است که بیشتر مدارس رسمی به‌وسیله مسیحیان ساخته شده و مسلمانان از فرستادن فرزندانشان به این مدارس طی سنوات متمادی خودداری کرده‌اند؛ از این رو، امروز هم تفوق و مدیریت علمی و اجرایی کشور در دست مسیحیان است. در برخی کشورها و مناطق، مسلمانان با تدارک مدارس مکمل اسلامی (که در زبان هوسا به آن ماکارانتا می‌گویند)، این نقیصه را جبران کردند؛ ولی در برخی کشورها و به‌خصوص در شمال نیجریه، همچنان به این مدارس رسمی و دولتی نگاه‌های منفی هست که آنها سکولار و ضد دین هستند. نام بوکوحرام نیز از همین نگاه گرفته شده است که Book (یعنی کتاب‌ها و آموزش رسمی) حرام است. جنبش اسلامی نیجریه با درک اهمیت این امر، تاکنون اقدامات زیادی در راه‌اندازی مدارس و مراکز آموزشی کرده است؛ ولی متأسفانه تعداد مدارس رسمی در مقاطع مختلف آموزشی بسیار اندک است که لازم است با نگاهی به آینده، برای آن چاره‌اندیشی شود. همچنین در صورتی که در کوتاه‌مدت به‌خصوص در آموزش عالی امکان راه‌اندازی دانشگاه رسمی نیست، لازم است برنامه‌ای بسیار جامع و فراگیر برای بورسیه جوانان نوکیش خوش‌استعداد در دانشگاه‌های رسمی نیجریه و دیگر کشورها لحاظ شود تا آنها بتوانند به فاصله چند سال، آینده روشن‌تر و امیدوارکننده‌تری را برای اقلیت نوکیش رقم بزنند.

۷- زمینه‌سازی برای حضور در عرصه‌های سیاسی

نوکیشی وقتی می‌تواند به حیات خود امیدوار باشد که به جنبش اجتماعی تبدیل شود و در بهترین حالت، زمانی نوکیشی فراگیر می‌شود که به یک دین مدنی مورد حمایت حاکمیت تبدیل شود. بنابراین، نقش‌آفرینی سیاسی و تلاش برای کسب قدرت مدنی همواره باید مورد توجه مبلغان و رهبران نوکیش قرار گیرد. با این حال، این امر باید با ظرافت خاصی

دنبال شود؛ چرا که اگر در زمان مناسب و قبل از قدرت‌یابی نسبی نوکیشان باشد، ممکن است با سرکوب شدید حاکمیت مواجه شود و خسارت‌های جبران‌ناپذیری بر آن وارد شود. جنبش اسلامی نیجریه با درک ظرافت‌های موجود در این عرصه، با وجود پیروان بسیار، تاکنون حاضر نشده است وارد سیاست‌ورزی حزبی شود. استدلال جنبش این است که در نیجریه رأی مردم آن‌طور که در دموکراسی‌های عادی شمرده می‌شود، به حساب نمی‌آید (نورالدین محمد، ۲۵ فرودین ۱۳۹۵). با این حال جنبش اسلامی هیچ‌گاه از مباحث سیاسی دور نبوده است. مهم‌ترین مواضع سیاسی جنبش اسلامی نیجریه، تأکید بر قطع مناسبات و ارتباطات ویژه دولت نیجریه با رژیم صهیونیستی و حمایت از مظلومان فلسطین است که این مطالبه هر سال در راه‌پیمایی روز قدس شیعیان تکرار می‌شود و در چارچوب همین پیوند شوم دولت نیجریه با رژیم صهیونیستی بود که ارتش نیجریه، راه‌پیمایی روز قدس شیعیان این کشور در سال ۲۰۱۴ را سرکوب کرد و ده‌ها نفر از شیعیان را به خاک و خون کشید. همچنین جنبش اسلامی نیجریه از منتقدان سرسخت حکومت آل سعود در عربستان است و تاکنون چندین سمینار و تجمع اعتراضی علیه سیاست‌های عربستان سعودی، از جمله حمله به یمن، نقش عربستان در بحران بحرین، سرکوب اقلیت شیعه و واقعه منا در حج سال ۲۰۱۵ که هزاران کشته داد، برپا کرده است. با این حال، شایسته است که فعالیت‌های سیاسی و حزبی جنبش اسلامی نیجریه روز به روز با هدف افزایش قدرت مدنی، بیشتر و عمیق‌تر شود. «ارتباط نزدیک با برخی شخصیت‌های بانفوذ نیجریه»، «برگزاری همایش و برنامه‌های مشترک با مراکز علمی، اجتماعی و سیاسی شناخته‌شده به‌خصوص در موضوعات سیاسی و مطالبات اجتماعی» و «شروع هوشمندانه فعالیت‌های حزبی»، از مواردی است که می‌تواند به تقویت زیرساخت‌های سیاسی جنبش اسلامی بینجامد.

۸- هم‌افزایی اقتصادی اعضا و حامیان جنبش

اقلیت نوکیش شیعه نیجریه در فقیرترین مناطق این کشور (مناطق شمالی کشور) شکل گرفته است. اگرچه گزارش مستندی از وضعیت اقتصادی نوکیشان شیعه در نیجریه موجود نیست، ولی با توجه به بررسی‌های میدانی می‌توان گفت، شیعیان نیجریه که عمدتاً در شمال این کشور مستقر هستند، وضعیت اقتصادی مساعدی ندارند و بسیاری از آنها جزو

محرورمین و فقرای جامعه محسوب می‌شوند. معمولاً نخستین گروندگان به کیش جدید، محرورمین و نخستین مخالفان آن، طبقه اشراف هستند؛ چرا که در بسیاری موارد کیش جدید وعده «اصلاح مفاسد» و «یاری بی‌پناهان و مظلومان» را می‌دهد و این وعده‌ها برای فقرا و محرورمین پذیرفته‌تر است. از سویی، هرگونه اصلاح و انقلابی چه‌بسا به کاهش ارزش ثروت متمولین بینجامد. در ابتدای دعوت، با توجه به اینکه پیوندهای برادری و همبستگی گروهی بین نوکیشان قوت می‌گیرد، محرورمین نوکیش وضعیت بهتری کسب می‌کنند؛ ولی دیری نمی‌پاید که با ستم اقتصادی از طرف حاکمیت و گروه مسلط مواجه می‌شوند و خود را در حلقه محاصره اقتصادی آنها می‌یابند که روزبه‌روز، شرایط دشوارتر اقتصادی را برایشان به ارمغان می‌آورد. با این حال، «دعوت به کیش جدید» و «دعوت به اصلاحات اجتماعی»، همواره صحنه مبارزه این تنازعات بوده و هست و به گواه تاریخ، این «استقامت و ایمان» است که بر «ثروت و دولت» فائق آمده است. بنابراین، نباید میدان را خالی کرد. واضح است که در کنار این استقامت، لازم است منابع و ترتیبات اقتصادی را نیز برای تحقق این اصلاحات گسترده اجتماعی، فرهنگی و سیاسی لحاظ نمود و اهمیت برخورداری از منابع اقتصادی در آغاز دعوت، کمتر از سربازان جدید نیست. به همین خاطر است که در قرآن کریم نیز هنگام بیان عرصه‌های متفاوت دوران نخست اسلام، تقریباً در تمام موارد، «جهاد با مال» را حتی بر «جهاد با جان» مقدم کرده است. بنابراین، شایسته است که مسئولان و رهبران جنبش اسلامی نیجریه همواره برای بهبود ساخت‌های اقتصادی جامعه نوکیش خود بکوشند. این مهم را می‌توان از دو طریق دنبال نمود: راه نخست استفاده از همبستگی و پیوندهای اعضای گروه در راستای اهداف اصلاحات اقتصادی است؛ به این معنا که اعضای نوکیش بر اساس آموزه‌های آیین جدید، همه اعضا را برادران ایمانی خود بدانند و با ایجاد و گسترش صندوق‌های مالی و خیریه در رفع حوائج اقتصادی یکدیگر بکوشند. برای مثال، می‌توانند با ایجاد گروه‌های کوچک چندنفری، وام‌هایی را برای راه‌اندازی کسب و کارهای کوچک به طور اشتراکی ضمانت کنند. دوم اینکه مسئولان جنبش می‌توانند با ارتباط قوی با هم‌کیشان متمول خود در داخل و خارج کشور، مساعدت و یاری آنها را طلب کنند تا بتوانند از آن برای بهبود ساختارهای جنبش بهره ببرند.

خلاصه و نتیجه‌گیری

تشیع در نیجریه ریشه تاریخی دارد. بر اساس منابع تاریخی، اسلام از جزیره العرب به مصر و از مصر به مغرب راه یافت. با تشکیل نخستین حکومت شیعی (ادریسیان) در مغرب اقصی، تشیع از مهم‌ترین جاده‌های مواصلاتی شمال به جنوب صحرا، به وسیله بازرگانان به سنگامبیا و از سنگامبیا به نیجریه رسید. اگرچه مردم نیجریه در طول تاریخ با آموزه‌های مکتب اهل بیت علیهم‌السلام آشنایی داشتند، ولی با پیروزی انقلاب اسلامی به رهبری امام خمینی (ره) و یکی از مریدان او شیخ زاکزاکي جوان (متولد ۱۹۵۳)، موجی تازه از نو شیعی‌گی در نیجریه به راه افتاد. شیخ ابراهیم زاکزاکي شوق جوانان را در قالب جنبش اسلامی نیجریه سامان بخشید و پیام خود را فراتر از دعوت به تشیع و بلکه دعوتی به بازگشت به خویشستن اسلامی قرار داد و حرکت اصلاحی خود را ادامه حرکت انقلابیون شناخته شده نیجریه «شیخ عثمان ابن فودیو» و «سلطان محمد الطاهر اول» معرفی نمود. جنبش اسلامی نیجریه با رهبری او سعی کرد عقلانیت و منطق اسلامی را با برانگیختن روح حماسی و عاطفی جوانان پیوند زند و در راستای هدف خود که همان عزت مسلمانان تحت مکتب نجات بخش اهل بیت علیهم‌السلام بود، روش تعامل و همزیستی با پیروان دیگر مذاهب و ادیان را برگزید. تکیه بر سلاح گفتمان دینی و صبر و استقامت اعضای جنبش اسلامی نیجریه، هم‌زمان با به کارگیری مؤثر رسانه، باعث شد که جوانان زیادی گروه گروه به مکتب تشیع گرایش یابند. البته حاکمیت اقتدارگرای نیجریه با تحریض عربستان سعودی، علی‌رغم شعار دموکراسی و آزادی مذاهب، نتوانست این اقلیت نوکیش را تحمل کند و با انحصارگرایی دینی (religious monopoly) تمام تلاش خود را برای تبعیض برضد اقلیت نوکیش به کار گرفت و انواع ستم‌های سیاسی، فرهنگی، اقتصادی و فیزیکی را در حق آنها روا داشت. تخریب مرکز شیعیان در سوکوتو و آزار و اذیت آنها (۲۰۰۷)، حمله به راه‌پیمایان روز قدس (۲۰۱۴) و فاجعه قتل عام شیعیان در زاریا و دستگیری رهبر شیعیان نیجریه (۲۰۱۵) و حبس غیرقانونی او تاکنون، از جمله ستم‌هایی است که حاکمیت بر علیه این اقلیت نوکیش اعمال کرده است. به هر حال، نوشیعیان نیجریه و اعضای جنبش اسلامی نیجریه با اتخاذ و تعمیق برخی راهکارها می‌توانند به موفقیت‌های بیشتری نایل آیند. آنها با تأکید بر عناصر هویت بخش اقلیت نوکیش، باید شرایطی را به وجود

آوردند که نوشیعیان، بدون ترس و با اعتماد به نفس، وابستگی خود را به تشیع ابراز کنند و نشان دهند که کسی نمی‌تواند آنها را نادیده بگیرد. به این صورت آنها سریع‌تر از مرحله «نوکیشی اسمی» به «نوکیشی کامل» خواهند رسید. ترسیم و تعیین روشن سازوکار انتخاب رهبری جنبش، از مهم‌ترین علل استمرار حیات جنبش شیعی در نیجریه خواهد بود و نهایتاً ایجاد مراکز متعدد اجتماعی، آموزشی و فرهنگی و برنامه‌های مختلف آنها می‌تواند باعث تقویت پیوندهای اجتماعی نوشیعیان باشد و آینده روشن‌تر و امیدوارکننده‌تری را برای اقلیت نوکیش رقم بزنند. البته نقش‌آفرینی سیاسی و تلاش برای کسب قدرت مدنی، بهبود ساخت‌های اقتصادی جامعه نوکیش و ارتباط با نخبگان در داخل و خارج نیجریه می‌تواند موفقیت این جنبش را تسریع نماید.

البته سایر شیعیان و هم‌کیشان جنبش اسلامی نیجریه در سراسر دنیا نیز نباید از وظیفه دینی خود در قبال نوشیعیان نیجریه غفلت بورزند. بسیاری از این فشارها و سرکوب‌ها، قتل عام شیعیان بی‌گناه و مظلوم نیجریه، زندانی غیرقانونی رهبر شیعیان نیجریه و ... متأسفانه با سکوت سازمان‌های حقوق بشری و کشورهای مدعی حقوق بشر و آزادی مواجه شده است و رسانه‌های خبری آنها، بسیاری از این فجایع را که به کشته شدن هزاران نفر انسان بی‌گناه انجامیده است، بایکوت خبری کرده و گزارش‌ها را نادیده گرفته‌اند. شیخ زکزاکی در پاسخ به اینکه چرا رسانه‌های بین‌المللی در مورد چنین موضوعاتی بی‌توجه هستند، می‌گوید: حکومت مرکزی دست‌پرده غرب است و غرب تشنه نفت نیجریه (نورالدین محمد، ۲۵ فرودین ۱۳۹۵). در این وضعیت، دولت‌ها و مردم حق طلب نیز وظیفه‌ای سنگین در دفاع از شیعیان مظلوم نیجریه دارند. امروز باید امت واحده مسلمانان، خود را در برابر این عتاب قرآنی ببیند که: چرا در راه خدا و در راه مردان و زنان و کودکانی که مورد ظلم قرار گرفته‌اند، قیام نمی‌کنید (نساء: ۷۵).

فهرست منابع

۱. الیویه روآ (۱۳۹۴). *جهل مقدس، مدرنیته، سکولاریزاسیون و احیای دین*، ترجمه مقدمه: محمد ملاعباسی، سایت ترجمان علوم انسانی.
۲. توفیقی، حسین (۱۳۸۹). *آشنایی با ادیان بزرگ*، انتشارات سمت.
۳. "احتمال پیروی دولت از حکم دادگاه عالی مبنی بر آزادی شیخ زکزاکی"، ۱۶ آذر ۱۳۹۵؛ خبرگزاری مهر
۴. "حمایت تمام قد پادشاه سعودی از کشتار مسلمانان نیجریه"؛ ۲۷/۰۹/۹۴؛ فارس نیوز
۵. "درخواست دوباره دادگاه عالی نیجریه برای آزادی شیخ زکزاکی"، ۱۳ بهمن ۱۳۹۵، پارس تودی
۶. روح الله زاد، احمد رضا (دی و بهمن ماه ۱۳۹۴). «نگاهی به جنبش شیعیان نیجریه»، ماهنامه پاسدار اسلام، شماره ۴۰۷-۴۰۸.
۷. خویروی پاک، محمدرضا (۱۳۸۰). *اقلیت ها*، تهران: انتشارات شیرازه.
۸. سایت خبرگزاری تابناک، ۵ مرداد ۱۳۹۳
۹. «مراسم هفتمین روز شهدای روز قدس نیجریه در زاریا»، خبرگزاری ابنا ۱۱ مرداد ۱۳۹۳
۱۰. گیدنز، آنتونی (۱۳۷۳). *جامعه شناسی*، ترجمه: منوچهر صبوری، تهران:
۱۱. مزروعی، محمدحسن (فروردین ۱۳۶۶). *کیهان فرهنگی*، شماره ۳۷.
۱۲. نورالدین محمد (۲۵ فرودین ۱۳۹۵). «شیخ زکزاکی کیست و ماجرای کشتار شیعیان نیجریه چه بود؟»، بی بی سی فارسی.

13. Ameen, Kasim Mohhamed; Contributions of the Shia Community to the Socioeconomic Development of Muslims in Ghana; MPhil Thesis; Department for Religions; University of Ghana; 2014
14. "Forget the Brics: Citi's Willem Buiters Presents The 11 "3G" Countries That Will Win The Future". Businessinsider.com. 22 February 2011.
15. "Nigeria court rules Sheikh Zakzaky must be released 'immediately'; Fri Dec 2, 2016; <http://www.presstv.ir>
16. "Nigeria, an Emerging African Power". BET. 20 July 2011.
17. "Nigeria: Death toll mounts after army attacks peaceful marchers"; <http://ihrc.org.uk>
18. "Nigerians living in poverty rise to nearly 61%"; <http://www.bbc.com>; 3 February 2012
19. "Sagay supports NBA, insists immediate release of El Zakzaky, Dasuki"; <https://kadunanewsonline.com>
20. "Christian Population in Numbers by Country | Pew Research Center's Religion & Public Life Project". Features.pewforum.org.

2011-12-19.

21. "The World's Muslims: Unity and Diversity". Pew Forum on Religious & Public life. August 9, 2012.

22. Zaria Massacre: The Mentality Ill Governor; 28 October 2016; <http://www.islamicmovement.org>

23. Britannica Encyclopedia: "Usman dan Fodio" retrieved May 15, 2014

24. <http://innig.org/about> Islamic movement Nigeria

25. <http://news.bbc.co.uk>; 1 August 2007

26. [http://www.pewforum.org/2009/10/07/mapping the global Muslim population](http://www.pewforum.org/2009/10/07/mapping%20the%20global%20muslim%20population)

27. <http://www.pewforum.org/2015/04/02/religious-projections-2010-2050>

28. <http://www.thearda.com/internationalData/countries/Nigeria>

29. Islamic Movement (IM) Production; <http://islamicmovement.org>

30. Marques, J. M.; Yzerbyt, V. Y.; Leyens, J. (1988). "The 'Black Sheep Effect': Extremity of judgments towards ingroup members as a function of group identification". *European Journal of Social.*

31. "MINT Countries: Nigeria Now Listed Among Emerging World Economic Powers!" *The Street Journal*. 7 January 2014

32. Nossiter, Adam (16 April 2011). "Nigerians Vote . Psychology in Presidential Election". *The New York Times*.

33. Report of the Judicial Commission of Inquiry into the Zaria Clashes; <http://kdsg.gov.ng>

34. *The Cambridge History of Africa: 1870-1905*. London: .Cambridge University Press. 1985. p. 276

